

Ш.Ш. Жалмаханов, М.Ә. Маретбаева

*Қарағанды медицина университеті, Қазақстан
(E-mail: sh.zhalmahanov@gmail.com.ru)*

Әбілқасым әз-Замахшаридың өмірі мен шығармашылығын кешенді зерттеудің қажеттілігі

Мақалада авторлар ұмытылып немесе ескерілмей жүрген ғылым мен мәдениеттің өкілдерінің өмірі мен шығармашылығын баяндай отырып, Шығыстың бай мұраларын зерделей келе, олардың әлемдік өркениетке қосқан үлесі мен орнын айқындауды мақсат етеді. Соның бірегейі — XI–XII ғасырларда өмір сүріп, әділетсіздіктен ұмыт қалып жүрген, бірақ артына түрлі ғылым саласы (теология, лингвистика, логика) мен көркем әдебиет жанрларында (аңыз, байан, қасида) бай мұра қалдырған (50-ден астам шығарма) әз-Замахшари. Мақалада Замахшари жайлы ғалымдар ізденісінің негізінде оның кешенді зерттеу нысаны болмай келе жатқан өмірі мен шығармашылығының деректеріне шолу жасалды. Авторлар өз ойларын қорыта келе, Замахшари еңбектерінің араб тілінен аударылып, ғылыми айналымға түсіп, лингвистикалық, түркологиялық, оның ішінде қазақ тілінің тарихына қатысы анықталуы қажеттігін ғылыми мәселе етіп қояды.

Кілт сөздер: Шығыс және мұсылман өркениеті, түркі және араб қатынасы, көп тілді сөздіктер, жазба ескерткіш пен қазақ тілінің қатысы.

Бұрынғы кеңестік мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдары орта ғасырлардағы мұсылман өркениетінің дереккөздерін зерделеу мұсылмандық Шығыстың рухани өмірі мен мәдени дамуы жөнінде мол ақпарат бере отырып, оның әлемдік өркениеттегі орны мен маңызын анықтауға, белгісіз болып келген немесе әділетсіздікпен айтылмай келген өткен дәуірдің өкілдерінің есімдерін паш етуге септігін тигізді. Түркі ұлттары мен ұлыстарына ортақ сондай ұлы тұлғаның бірегейі — XI–XII ғасырлардың тоғысында ғұмыр кешкен Әбілқасым Махмұд ибн Омар әз-Замахшари.

Әрбір азамат — өз заманының нәтижесі, осы тұрғыдан келгенде, Замахшаридың болмыс-бітімі мен қарым-қабілетінің жасампаздық жолда болуының өзіндік тарихи себеп-салдарлары бар. Оған араб білім-ғылымының туу, қалыптасу және даму жолдарына қысқаша шолу жасау арқылы көз жеткізуге болады. Араб ғылымының I дәуірдегі (VII–VIII ғғ.) дамуының орталығы Ирактағы Басра және Куфа қалалары болып, ол қалаларда араб тілі және оның грамматикасы басымырақ зерделеніп, олардың жүйеленуі араб тілінің мемлекеттік тіл және мұсылман дінінің тілі болуымен тығыз байланысты. Араб ғылымының дамуының II дәуірі VIII ғасырдың соңынан, яғни халифат астанасының Бағдадқа көшірілуімен сабақтас болды. Бұл қала сонымен қатар араб ғылымының орталығына айналды. Мұнда алғашқыда көне және шығыстық қолжазбаларды жинау, оларды араб тіліне аударумен шұғылданды. Ал IV–X ғасырларда Бағдадта және араб мәдениетінің басқа да орталықтарында жекелеген ғылыми шығармашылық қалыптасып дамыды. Егер XI жүзжылдық «мұсылман мәдениетінің бетбұрыс кезеңі» болса, XII ғасыр зерттеушілердің назарын мұсылман тарихының классикалық дәуірінің таралу кезеңі болып қалыптасты [1; 15]. Араб тілі мемлекет тілі болғандықтан, араб тіліне Көне Греция және Шығыстың классикалық ғылыми және философиялық еңбектері аударылғандықтан, бұл тіл «Шығыстың латын тіліне» айналып, халифат құрамына кіретін арабтардың ғана емес, басқа халықтардың ғалымдары, жазушылары, ақындары арасында кеңінен

қолданыс тапты. Басқа халықтардың өзіндік мәдени шығармашылығының өкілі болған олардың шығармалары ерекше ұлттық мәдениеттің одан әрі дамуына негіз салды. XII ғасырдағы араб ғылымының жарқын өкілдерінің бірі, ғылыми өнімдерінің көлемі арабтың көптеген даңқты ғалымдарынан асып түсетін әз-Замахшари болды. Оның ғылыми еңбегін академик И.Ю. Крачковский: «Ол мұ'тазилиттік сарындағы ірі экзегет (діни мәтіндерді түсіндіруші филолог) ретінде, грамматик, лексикограф және жоғары стильдегі көркем прозаның авторы ретінде жарқын із қалдырды» деп бағалады [2; 313].

Замахшари 1075 жылы Хорезмде Замахшар деген елді мекенде дүниеге келген, осы елді мекен оның ныспысы болған. Академик В.В. Бартольд өзінің «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» атты іргелі монографиясында X ғасырдың соңғы ширегіндегі араб географы және тарихшысы әл-Магдиси (әл-Мугадасси) сілтеме жасай отырып, Замахшар «айнала ор қазылған, темір қақпалы, абақтысы бар, көтермелі көпірі мен әдемі үлкен мешіті бар шағын бекіністі мекен болған» деп [3; 204, I] суреттейді. Замахшари Орта Азияның өте көне қалаларының бірі Үргеніште оқыды және өзінің саналы ғұмырының көп бөлігін өткерді. Үргеніш, арабша айтқанда Джурджан, X ғасырда солтүстік Хорезмнің астанасы және Әмударияның сол жағалауындағы ең үлкен қала болды. «Оның төрт қақпасы болды, қақпаларға су арықтармен келіп жатты... Ма'мунның (1009–1017) сарайының қақпасы әдемілігімен ерекшеленді, Хорасан аймағында оған жетер қақпа болған емес» [3; 545, I]. X ғасырдың аяғынан бастап Үргеніштің маңызы тез арта бастады. Ол Орта Азияның ең мықты мәдениет орталығы болған біріккен Хорезмнің астанасы болды. Философиямен әуестенген және білімдарларды қадірлеген Хорезм шахы Ма'мунның сарайына көптеген философтар мен ғалымдар жиналды, олар: Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан Бируни және т.б. XI ғасырдың ортасынан бастап Хорезм селжүктердің бағынышына көшіп, олар да ғалымдарға қамқор болуға ұмтылып, өз сарайларын атақты ғалымдармен, ақындармен әспеттегісі келді. Замахшаридың балалық және жасөспірім шағы Мәлік шах билеген заманда (1072–1092), яғни Селжүк мемлекетінің ең жоғары саяси құдіретінің өркендеген кезінде өтті. Замахшаридың кейбір өмірбаяндық деректері ибн Халликан және Якут әл-Хамави (Лондон, 1923) секілді араб авторларының еңбектерінде баяндалған. Ғалымның өмірі туралы басқа деректерді Ғылым академиясы Ленинград бөлімшесінің Шығыстану институтының қолжазбалар жинағынан және Б.З. Халидовтың «Письменные памятники Востока» жинағындағы жарияланымнан табуға болады. Онда Б.З. Халидов белгісіз болып келген қолжазбаның авторы, Замахшаридың замандасы Абдуссалам б. Мұхаммед әл-Андарасбани [4; 204–212] екенін анықтады. Аталмыш қолжазбадан Замахшаридың бала кезінде шатырдан құлап, аяғын зақымдағаны, оны кестіріп тастауға тура келгендігі белгілі болды [Сілтеме Н.К. Эфендиеваның «К вопросу о жизни и деятельности аз-Замахшари» атты мақаласынан: 5; 204]. Бұл дерек осы уақытқа дейін көптеген зерттеушілер сүйеніп келген ибн Халликанның хабарына түзету енгізуге негіз болды. Мәселен, Джирджи Зейдан: «Ибн Халликан ол (Замахшари) өзінің көптеген саяхаттарының бірінде қатты суық тиіп, ол аяғына әсер етіп, аяғын кесіп ағаш аяқ (протез) салған» деген дерекке [6; 47] сілтеме жасайды. Замахшари бастауыш білімді өз аулында өз әкесінен алды, ол сонда имам болған, сауатын ашқан, оқуға, әсіресе құранды оқуға үйреткен. Баланың ерекше қабілеттілігі оның келешегінен үлкен үміт күттіргенімен, баласы мүгедек болып қалғандықтан, әкесі оған тігіншілікті үйретпекші болады. Оған келіспеген ұлы әкесінен қалаға (Үргенішке) апарып, тағдыр талкегіне тастауын сұрайды. Ол Үргеніште мешіт жанындағы медресеге орналастырылады, оның ерекше көркем жазуына мұғалімінің ағасы Әбілфатха б. Байа'и көңіл аударып, оны қолжазбаларды көшіріп жазу жұмысына тартады, еңбегіне қолақы да алады. Ол осылайша оқи жүріп жастайынан табыс таба бастайды [5; 547, 548]. Замахшаридың замандасы әл-Андарасбани өзінің жоғарыдағы қолжазбасында ғалым өзінің қырық бір жасында (1115 жылға сәйкес келеді) уәзірлер мен билеушілердің жанында надим (надим; нудеме — әңгімелесуші, табақтас; «надим» деп әдетте, Адам Мецтің айтуынша, мұсылман ренессансында халифке жақын, сарайда бәрінен көп жалақы төленетін категориядағы адамды, құрметті атақты атаған) болып, олардың мадақшысы ретінде дүниенің игілігімен ләззаттанды [5; 205] дегенді баяндайды. Б.З. Халидов айтқандай, «ол — селжүктерге вассалдық бағыныштағы Хорезм тарихындағы хорезмшахтардың тәуелсіз мемлекетін құру жолындағы күрестің ең бір әйгілі тұлғасы» [6; 65, 8; 553, 9; 48]. Замахшаридың биографы әл-Андарасбанидің әңгімелеуіне қарағанда, оның сарай маңындағы қым-қиғаш та қызықты өмірі ғалымның ондай өмірден баз кешіп, басқа бағытқа беттеуіне ой салды. Дәруіштік жолды тандап, Меккеге қажылыққа аттанды [7; 551]. Әрине, оның сұлтан сарайынан кетуіне, кеткен ол ғана емес, сарайдың масайраған өмірінен бас тартуына қоғамдық-саяси себептер болды. XI–XII ғасырлардағы селжүктердің орасан зор феодалдық

державасындағы қайшылықтардың шиеленісуіне байланысты толассыз оқиғалар сұлтан сарайындағы мазасыз, оқыс сәттерге толы өмір көптеген ақындар мен ғалымдарды одан бас тартып, дәруіштікке, суфизмге кетуге мәжбүрледі. Әл-Андарасбанидың деректерінде ғалым оқшауланған кезеңде оған Хорезм шахы Атсыз ибн Мұхаммед ғалым Меккеден оралған соң да жолығып тұруын жалғастыра берді... Ол сонымен қатар Бұхара, Мерв, Нишапур, Исфахан, Бағдад, Хиджаз, Мекке қалаларында оқып білім алды.

Замахшари елуден астам шығарма жазған автор. Хаджи Халифа (1608–1657 жж.) оның 29 еңбегін атаса, Ибн Халикан 30, Якут 50 еңбектің атын келтіреді. Б.З. Халидов Ленинград университетінің шығыстану факультетінің кітапханасы қорынан Замахшари еңбегінің бір қолжазбасын тапқандығын мәлімдейді. Броккельман Якут келтірген тізімде кездеспейтін Замахшаридің 25 еңбегін атайды. Б.З. Халидов Замахшари еңбектерін былайша топтастырады: 1) араб тілінің грамматикасы бойынша 10; 2) лексикография бойынша 8; 3) поэзия саласында 7; 4) көркем-дидактикалық туындылары 8; 5) фольклорлық шығармалары (мақал-мәтелдер жинағы) 2; 6) жағрафиядан 1; 7) экзегетикадан 1; 8) шариат заңына 2; 9) ислам ағымдары туралы 4; 10) әр түрлі тақырыпта 12 жұмыс жазған. Сонда барлығы — 55 шығарма.

Замахшари араб тілінің, грамматиканың, байанның, тәпсірдің және хадистердің ірі зерттеушілерінің бірі ретінде бай шығармашылық мұра қалдырды. Ол лингвистика және теология бойынша ең негізгі, маңызды еңбектерін жазды. «‘Илм әл-байан’» деген ұғымға риторика, шешендік сөз және стилистика бойынша білімдердің кешені кіреді, ал «‘ат-тафсир’» сөзінің құранды түсіндіру және комментарий жасау, түрлі ғылыми терминдер мен еңбектерге түсіндірме жасау деген мағыналары бар. Мәселен, X ғасырдың атақты араб тарихшысы ат-Табаридың «Құранға тәпсір» деген қырық томдық еңбегі бар. «‘Әл-хадис’» деген термин Мұхамбет пайғамбардың іс-әрекеттері мен данышпандығы жайлы ерекше құрылымды әңгіме (аңыз, әпсана), яғни пайғамбардың не айтқаны, не істегені туралы әпсаналар дегенді білдіреді.

Замахшари — білімнің көптеген саласындағы көптеген шығармашылық мұраның авторы. Ғалымның «әл-Кашшаф», «әл-Муфассал фи-н-нахв», «әл-Анмузадж», «Муфассал фи сына‘ ати-л-’и раб», «Асасу-л-балага», «Мугаддимату-л-’адаб», «‘Атвау-з-захаб», «әл-Мустагса фи-л-’амсал», «Навабигу-л-калам», «Рисала фи калимати-ш-шахада», «Китабу наса’ ихи-с-сыгар», «Китабу-л-джибал ва-л-’амкина ва-л-мийах» атты іргелі еңбектері оның даңқын асқақтатты.

Оның даңқын шығарған 1134 жылы аяқтаған еңбегі «*әл-Кашшаф*» («Раскрывающий») — қасиетті құранның біздің заманымызға дейін жеткен жалғыз мутазилиттік толық комментарийі. Мысырдағы Фатима әулетін 1172 жылы елден биліктен және елден ығыстырған Салахуддин әл-Аюби «әл-Азхар» мешітін университетке айналдырған оқу орнының студенттері құранды әлі де осы «әл-Кашшаф» бойынша оқиды.

«*Әл-Анмузадж*» Еділ-Жайық өңіріндегі татарларда ғана емес, жалпы түркі әлеміне ең танымал оқулық болды. Бұл трактат Замахшаридың араб грамматикасы бойынша іргелі еңбегі «әл-Муфассалдың» түйінді тұжырымдары секілді. Автор оны араб грамматикасын енді бастап үйренушілерге арнап, мәліметтерді жүйелі де анық баяндауымен ерекшеленді [8; 139]. Оқу құралының грамматикалық материалы дәстүр бойынша сөз таптарына жіктеуден (есім, етістік, шылаулар) басталып, әрқайсысы жеке-жеке бөлімдерде қарастырылады. Есімдер теориясын баяндауда оны грамматикалық категорияларға (число, род, определенность/неопределенность) және семантикалық жіктерге (сан есім, қимыл есім — имя действия, қимыл жасаушы — имя деятеля, қимыл жасалушы — имя подлежащего, имя превосходства) талдап қарастырады. Есімдердің септік формалары мен олардың сөйлемдегі синтаксистік қызметтері келтіріледі. Етістіктердің де грамматикалық категорияларын (шақ, жіктеу, рай, ауыспалылық/тұрақтылық және) және синтаксистік ерекшеліктерін сипаттайды. Ал шылаулар туралы бөлім негізінен олардың лексикалық мағыналарына арналған.

Замахшаридың шығармашылығының өнімді кезеңі Меккедегі және одан кейінгі жылдарға тиесілі, бұл кезеңде ол өзінің маңызды еңбектерін жазды. Оның негізгі еңбектері теология саласына және араб тіліне қатысты зерттеулер болып келеді. 1131–1135 жылдары ол құранның көлемді комментарийі «*әл-Кашшафты*» жазып, ол еңбек осы күнге дейін өзінің канондық сипатын сақтап қалды [2; 383, 4; 47, 6; 65]. В.А. Звеганцев Замахшари шығармасында ерекше көңіл аударатын тұсты ескерте келіп, «еңбектің лексикологиялық бөлімінде әр қилы оқылып жүрген тұстарына түбегейлі тоқталады, оның дұрыс нұсқаларын көне поэзиядан мәліметтер келтіре отырып негіздейді. Түптің түбінде Замахшари өз жұмысында мәтінге ғылыми сынның үлгісін көрсетті» дейді [6; 65].

Замахшаридың еңбегін араб лингвисті ас-Самарра: «Ол «әл-Кашшаф» пен «әл-Муфасссалдан» басқа ештеңе жазбаса да басқа еңбектері оның даңқын шығаруға жетер еді» деп бағалайды [8].

Багдад немесе «аралас» («эклетикалық») немесе рационалды филология мектебінің өкілі Замахшаридың араб грамматикасы жөніндегі негізгі еңбегі — бір жыл төрт айда жазылған (1119–1121 жж.) «әл-Муфасссал фи-н-нахв» [Сілтеме Н.К. Эфендиеваның «Исследование некоторых трудов аз-Замахшари» атты мақаласынан: 9; 47]. «Әл-Муфасссалдың» мазмұнының Сибавейхидің «әл-Кітаб» еңбегіне жалпы ұқсас тұстары көп болғанмен, онда мәліметтер өте түсінікті түрде баяндалған [4; 556]. Ғалымның «әл-Муфасссал» трактатының жоғары бағаланғаны сонша, мысырлық аюбиттер әулетінің билеушісі Иса әл-Аюби оның қолжазбасы кімде сақталса, соған мол сый-сияпат пен өз иығымнан шапанымды шешіп беремін деп ант берді. Автор кейін келе бұл еңбекке араб грамматистері қалай көңіл аударса, «әл-Кашшаф» комментаторлары да сонша көңіл аударды. Кітап мәтіні Христанияда (қазіргі Осло) 1849 жылы басылған. Оған бірнеше комментарийлер жазылды, оның елеулісі Абулбақр б. Йаишаның комментарийі 1882 жылы Лейпцигте жарық көрді. «Әл-Муфасссал» неміс тіліне аударылып, 1873 жылы баспа бетін көрді. Ал «әл-Муздажа» 1872 жылы Египетте, 1880 жылы Константинопольде басылды.

Замахшаридың тағы бір кең тараған «*Асасу-л-балага*» — араб тілінің екі томдық сөздігі өзінің құрылымының ерекше әдіспен құрастырылуымен өзгешеленеді. Сөздікте сөздің семантикалық сипаттамасын беріп қана қоймайды, оларды контексте қарастырады, яғни олардың мағыналары тұрақты ма, әлде ауыспалы ма екенін айқындайды. Бұл сөздік Египетте сақталған.

Замахшаридың келесі бір шығармасы — мақам қағидасы бойынша құрастырылған даналық сөздер мен мақалдардың жинағы «*Атваку-з-захаб*» («Золотые ожерелья») тұшымды прозаның үлгісі [2; 387, т.УІ], ол сондықтан да Еуропаның тілдеріне бірнеше рет аударылып, бірнеше рет қайта басылды.

Замахшаридың «*әл-Мустакса фи-л-амсал*» атты келесі еңбегі — араб мақалдарының әліппелік қағидамен құрастырылған сөздік, ол Шығыс пен Еуропа елдерінде кеңінен тараған туынды [9; 48].

Замахшаридың *көркем-дидактикалық шығармаларының* ішінен «*Навабигу-л-калам*» («Перлы изречений»), «*Раби у-л-абрар ва нусусу-л-ахбар*» («Весна благочестивых лиц и тексты преданий»), «*Рисала фи калимати-ш-шахад*» (трактат «О словах исповедения веры»), «*Китаб насаихи-с-сыгар*» («Книга наставлений малолетним»), «*Нузхату-л-му*» («Усилада общения») [4; 553, 9; 48, 49] деген шығармаларын атауға болады. Ғалымның сонымен қатар әліппелік тәртіппен құрастырылған өлеңдер жинағы, мақамдары мен қасыдалары және т.б. еңбектері бар.

Замахшаридың грамматикалық және лексикографиялық еңбектері қысқа да нұсқа болса, көркем туындылары заманына сай қатар ұйқасқан фразаларды күрделенген стильде қолданып, араб поэзиясының тілдік және стилистикалық әдіс-тәсілдерін, араб тілінің синонимдік байлығы мен сирек қолданылатын сөздерін шебер пайдаланады.

Ерекше бір еңбегі «*Китабу-л-джибал ва-л-мийах*» («Книга о горах, местностях и водах») атты географиялық зерттеуі. Ол туралы И.Ю. Крачковский: «Бұл географиялық сөздік оның өзінен бұрын елу жыл ілгері қайтыс болған әл-Бакридің сөздігіне ұқсас. Замахшари бұл сөздікті білмегенмен, олардың дереккөзі бір болған, ол арабтың өлеңдері мен ертедегі прозаларындағы Аравияның географиялық объектілерінің тізбесін жинақтаған IX ғасыр филологтарының сөздіктері. Әл-Бакри мен әз-Замахшаридың басты айырмашылығы: алғашқысы негізінен өзінің әдеби-филологиялық мүдделерін көздесе, екіншісі экзегетикалық мақсатта болып, Мұхамед пайғамбардың, құранның тарихымен және канондық дәстүрлермен байланысты географиялық атаулардың барлығын нақтылауға талпыныс жасады. Бұл мақсатты орындауда Замахшари үшін Аравияда болуы көп пайдасын тигізді. Ол идея Мекке саяхаты кезінде туындап, оны сол кездегі кітап сүйер, қызықты жерлердің біразын көрген, Хиджаздың жақсы білгірі Мекке шерифі қолдады. [2; 313, 314, т.IV; 9; 48]. Сондықтан да Замахшари Хиджаздың таулары, аңғарлары және таулы ресурстары туралы әлдеқайда нақты деректер келтіреді, олардың бәрі негізінен аталмыш әмірдің айтуына негізделген. Бұл жағдаят Замахшаридың барлық зерттеуіне өз ізін қалдырды. Мәселен, оларда Аравия түбегінің номенклатурасы түгел дерлік қамтылса, Палестина, Сирия, Месопотамия және Египетке қатысты атаулар сирек кездеседі. Солтүстік Африка, Персия және Орта Азияға тиесілі географиялық атаулар бар, ал Испания мен Үндістан ескерілмеген. Дереккөздердің көбі ғалым сүйенген филологтардың еңбектері. Замахшаридың еңбегінің маңызы бүгінгі күні осындай мәліметтерімен құнды. Бұл еңбектен Хорезмге жақын аймақтардың немесе Орта Азияға қатысты жерлердің атауларын іздеудің еш мәні жоқ. Себебі автордың мақсаты басқа бағытта болды. 1856 жылы Йенбол араб династиясы

өкілінің шәкірті Сальверд де Граве басылымды мұқият дайындап шығарған болатын» [2; 314, т.IV; 9; 48]. Сальверд де Гравенің болжауынша, Замахшаридың жұмысы не аяқталмаған, не соңына дейін редакцияланбаған.

Замахшаридың еңбектері жайлы А.Флеш, Ж.Кантино, М.Бравманн, К.Брокельманн, Х.Биркеланд, М.Грюнерт, Г.Ваиль, В.В. Бартольд, И.Ю. Крачковский, Н.Н. Поппе, А.К. Боровков, Э.Н. Нәжіп, Б.З. Халидов, В.А. Звегинцев, В.Г. Ахвледиани, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, В.Ф. Гиргас, З.Б. Мухамедова, Н.К. Эфендиева, Н.И. Робакидзе, А.М. Салахов секілді ғалымдар өз еңбектерінде оның биік беделін мойындап, Сибавейхмен қатар атайды. Мұның бәрі орта ғасырлық араб ғалымының еңбегіне деген қызығушылықтың, оның лингвистикалық идеяларының қазіргі күнде де өзектілігінің жоғалмағандығын дәлелдейді.

Замахшаридың түркітану үшін маңызды еңбегі — «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі. Замахшари араб тілі мен әдебиетінің лексикалық байлығын өз отандастарына таныстыру және білімді саналы меңгеруге жеңіл жол ашу мақсатында «*Мукаддимату-л-адаб*» деген арабша-парсыша сөздік құрастырады. Кейбір деректерге қарағанда, ол дәстүр бойынша өз еңбегін Хорезм шахының ұлы, ғылым мен поэзияның қамқоршысы Абулмузаффар Атсызға (1127–1156) арнаған дейді. Атсыздың өтініші бойынша түркі бөлігін қосқан. Кейіннен моңғолдар келген соң белгісіз автор моңғол сөздерін қосып, арабша-парсыша-түркіше-моңғолша сөздікке айналдырған. Замахшаридың бұл еңбегіне В.В. Бартольд: «Замахшари сөздігінде келтірілген көптеген мәдени сөздер мен техникалық сөйлемше, сөйлемдер тілдік тұрғыдан ғана емес, мәдениет тарихынан да мол хабар береді. Бұл мағынада алғанда, әсіресе мекендердің аттары туралы бөлімінің берері мол. Мекен және қоршалған жерлер туралы бөлімдер бір-бірімен тығыз байланысты. Сонымен қатар басқару, дін, жұмақ, кәпірлер, етікшілік, жыртқыш аңдар туралы бөлімдер бар» деген жоғары баға береді [3; 445–468, УІІІ т.]. Сөздіктің түпнұсқасы жоғалып кеткен. Алайда екі көшірме данасы 1926 жылы Бұқарадағы Әбу Әли ибн Сина атындағы кітапханадан кездейсоқ табылып, бұрынғы одақ көлеміне мәлім бола бастағаны белгілі. Бұқарада табылған екі қолжазбаның бірін қызжаның 1305 жылы хатиб («қолжазбалар сақтаушы») Хамид Хафиз көшіріп жазған. Онда тек араб, парсы тілдік материалдары жинақталған. Ал екінші бір араб сөздерін парсыша, түркіше, кейіннен моңғолша тәржімалаған көшірмесін 1492 жылы хатиб Дервиш Мухаммед деген кісі жасаған. Соңғысын кезінде өзбектерді билеген Абдулла ханның (1557–1598 жж.) тұсында ғұмыр кешкен Құл-Баба Көкілташ дейтін көрнекті бек белгілі бір кітапханаға мұра етіп қалдырса керек. Бұл сөздіктің ескі түркі глоссалары тізбеленген толық емес, әрі жазылған мерзімі белгісіз, бірақ өте ескі қолжазбасын В.Вяткин 1897 жылы Орыс ғылым академиясына сыйға тартқан [3; 465, УІІІ т.]. Көлемі 570 бет екі томдық «Мукаддимату-л-адаб» есімдер, етістіктер, шылаулар, жіктеулер және септеулер деген бес бөлімнен тұрады. Бұл шығарманың Каирде сақталған (арабша-түркіше бөлімдері ғана бар сияқты) қолжазба данасының жазба жолдарының ортасында парсыша аудармалары бар [9; 48]. Кітапта көптеген бағалы, қызықты және пайдалы лингвистикалық материалдар бар, оны түсінуді 1843–1850 жылдары Лейпцигте көрсеткіштермен, комментарийлермен қамтамасыз етілген басылымы жеңілдете түседі [9; 48].

Сөздікті алғаш жан-жақты зерттеушілердің бірі — орыс ғалымы Н.Н. Поппе. Айта кетерлік жайт, Н.Н. Поппе туралы да кейбір бірен-саран еңбектерде тиіп-қашты пікірлер айтылғанымен, отандық тіл білімі ғалымдары оның өмір жолын, сіңірген еңбегін, ғылымға қосқан үлесін күні бүгінге дейін қолға алып тиянақты зерттеген емес. Бұлай назардан қалыс қалып, бағаланбаудың басты себебі — өткен ғасырдың 40-жылдары Н.Н. Поппенің басына түскен тағдыр-тәлкегінен шет елге кетуге мәжбүр болуы. Николай (Николас) Николаевич Поппе 1897 жылы 8 тамызда Қытайдың Яньтай (Чифу) қаласында дүниеге келген. Әкесі Николай Поппе Қытайдағы Ресейдің дипломатиялық қызметінде консулдық қызметкер болған. Ол 1991 жылдың маусым айында АҚШ-тың Сиэтл қаласында 94 жасында дүние салған. Лингвист әрі этнограф, моңғолтанушы, алтай тілінің маманы, 1932 жылдан КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі. 1921 жылы Петроград университетінің қоғамдық ғылымдар факультетінің моңғол бөліміне түсіп, ондағы әйгілі тіл мамандары А.Д. Руднев, В.Л. Котвич, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, А.В. Бурдуковтармен бірге оқиды, ғылымдағы алғашқы ғылыми жетекшісі атақты Б.Я. Владимирцов болған. 1942 жылы Н.Н. Поппе Қарашай аумағын (Микоян-Шахар) басып алған неміс басқыншылары жағына өз еркімен өтіп, 1943 жылы отбасымен Германияға көшеді. Соғыстан кейін кеңес үкіметінің құрығынан тығылып, бірнеше жыл шығармашылықпен астыртын айналысқан. 1949 жылы ол АҚШ-қа қоныс аударып, Вашингтон штаты университетінің Қиыр Шығыс факультетінде профессор лауазымында қызмет атқарады. 1968 жылы «Бонн университетінің құрметті докторы» атағына ие болады, 1968 және 1977 жылдары Фин Ғылым

Академиясының мүшесі болып сайланған. Саптаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қараған сезіктенгіш те сескенгіш, атын атау түгілі еңбегін сөз етуге қорыққан сол уақыттардан бері ол жөнінде тіл мамандары ләм-мим деп жақ ашпайды. Осы салқындық бергі уақыттарда «Мукаддимат әл-әдәбтың», жалпы Замахшаридың шығармашылығының кеңінен зерттелуіне де кері әсерін тигізген.

Н.Н. Поппенің қолға алып қарастырғаны — сөздіктің хатиб Дервиш Мухамед жасаған көшірмесі. Н.Н. Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында жарық көрген, ауқымды екі бөлімнен тұратын еңбегін, Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб» деп атаған. Бірінші бөлімде әз-Замахшари қолжазбасында келтірілген моңғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде моңғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Түпнұсқадағы сөздіктің әуелгі қалпын сақтамай, сөздерді алфавит бойынша рет-ретіне түсірген. Сөздікте келтірілген ауызекі сөйлеу негізінде жасалған біздің қолжазба сөздік бойынша 8126 түркі тілдік материалы жеке-жеке сөзден ғана емес, сонымен қатар жеке фразалық, күрделі сөз тіркестерінен де тұрады. Оның үстіне Н.Н. Поппе моңғол тілін қамтитын бөліктегі сөздердің дені XIII-XIV ғасырларда Орта Азияда қоныс тепкен жалайыр, барлас руларының тілдерімен тәркіндес, ұқсас екенін баса көрсетіп айтады [11; 7, 8]. Аталмыш басылымға Э.Н. Наджип: «Н.Н. Поппе, опубликовавший этот словарь плохо знал тюркские языки, поэтому допустил в этой части много ошибок» десе [11; 112] де сөздікпен қалың оқырман қауымның кеңінен танысуына жол ашты. Оның үстіне Н.Н. Поппе жоғарыдағы басылымда өз жұмысының моңғолтану мақсатында екенін, түркі бөлігі толық аяқталмағандығын, мамандардың қосыма нақтылауын, түзетуін қажет ететін тұстары бар екенін ескертеді [10; III].

Әз-Замахшаридың еңбектері мемлекеттік бағдарламалар аясында араб тілінен қазақшаға аударылып, ғылыми айналымға түсіп, еліміздің ғалымдарының ортақ игілігіне айналса, тікелей зерттеулердің нысаны болар еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Науткин В.В. XI–XII вв. Эпоха трансформации / В.В. Науткин, М.Б. Петровский // Мусульманский мир (950–1150 гг.). — М.: Наука, 1981. — 256 с.
- 2 Крачковский И.Ю. Йусуф ал-Магриби и его словарь / И.Ю. Крачковский // Избранные сочинения: [В 3-х т.]. — Т. I. — М.-Л.: Наука, 1957. — 405 с.
- 3 Бартольд В.В. Собрание сочинений в 10-ти томах. — Т. VIII, I, — М.: Наука, 1963. — 340 с.; 1967. — 382 с.
- 4 Халидов Б.З. Биография аз-Замахшари, составленная его современником ал-Андарасбани / Б.З. Халидов, А.Б. Халидов // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. — Ежегодник. — 1973. — М.: Наука, 1979. — 220 с.
- 5 Рукопись 2387// Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР. — 137 п. — ППВ, 1979.
- 6 Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк / В.А. Звегинцев. — М.: Изд-во МГУ, 1958. — 148 с.
- 7 Халидов Б.З. Замахшари / Б.З. Халидов // Семитские языки. Материалы I конф. по семитским языкам. — Вып. 2. — Ч. 2. — М.: Наука, 1965. — 296 с.
- 8 Ахвледиани В.Г. Арабское языкознание средних веков / В.Г. Ахвледиани // История лингвистических учений. Средневековый Восток. — Л.: ИЛ, 1981. — 323 с.
- 9 Зейдан Джирджи. Тарих адаб ал-луга ал-арабийя (араб тілінде). — Т. II. — Бейрут, 1967. — 317 с.
- 10 Поппе Н.Н. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб» / Н.Н. Поппе. — Ч. I. — М.-Л.: АН СССР, 1938. — 435 с.
- 11 Наджип Э.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур / Э.Н. Наджип. — Туркестан: Туран, 2007. — 287 с.

Ш.Ш. Жалмаханов, М.А. Маретбаева

О необходимости комплексного исследования жизни и творчества Абилькасыма аз-Замахшари

В статье изучена духовная культура Востока, богатейшее содержание которой поможет определить ее место и значение в истории мировой цивилизации, выявить малоизвестных или преданных забвению представителей науки и культуры. Одним из несправедливо забытых мыслителей того времени является аз-Замахшари, живший в XI–XII вв. и оставивший после себя богатое наследие (более 50 произведений) в разных отраслях науки (теология, лингвистика, логика) и жанрах художественной литературы (легенда, баия). Авторами представлены данные проведенного обзора трудов ученых о аз-Замахшари, а поскольку его творчество еще не является объектом комплексного исследования, опре-

делены лишь некоторые факты биографии и творчества аз-Замахшари. В заключении обоснована необходимость перевода трудов аз-Замахшари с арабского языка, что, в свою очередь, будет способствовать введению в научный оборот различных данных, в том числе и лингвистических, а также связанных с историей тюркологии, в частности, казахского языка.

Ключевые слова: цивилизация Востока, мусульманский мир, тюрко-арабские отношения, многоязычные словари, письменный памятник, казахский язык.

Sh.Sh. Zhalmahanov, M.M. Maretbaeva

The necessity of complex researching of Abilkasim az-Zamakhshari life and creativity

In this article, the author aims to explore the spiritual culture of the East, rich content that will help to define its place and significance in the history of world civilization, to reveal little-known or forgotten devotees of science and culture. One of the unfairly neglected thinkers of the time is az-Zamakhshari, who lived in the XI–XII ss. and left behind a rich legacy (over 50 works) in different fields of science (theology, linguistics, logic) and genres of fiction (legend, bayan, kasida). The article presents data on our review of works of scientists of az-Zamakhshari, and because his work is not yet subject to a comprehensive study, the author identified some biographical facts and creativity az-Zamakhshari. The article concludes by posing the question of the need to translate the works of az-Zamakhshari Arabic language, which will contribute to the introduction of the scientific revolution in the various data, including linguistic, as well as connected with the history of Turkic, in particular the Kazakh language.

Keywords: civilization of the East and the Muslim world, Turkic-Arab relations, multilingual dictionary, relation written language and Kazarh language.

References

- 1 Nautkin, V.V., & Petrovskii, M.B. (1981). XI–XII vv. Epokha transformatsii [XI–XII centuries Era of transformation]. *Musul'manskii mir (950–1150 hh.) — Muslim world*, 281–300. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Krachkovskii, Y.U. (1957). Yusuf al-Mahribi i ego slovar [Yusuf al-Maghribi and his dictionary]. (Vols. 1–3; Vol. I). Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Bartold V.V. (1963, 1967). *Sobranie sochinenii v 10-i tomakh [Collected works in 10 volumes]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Khalidov, B.Z., & Khalidov, A.B. (1973). Biografiia az-Zamakhshari, sostavleniia i ego sovremennikom al-Andarabani [Az-Zamakhshari's biography, compiled by his contemporaries al-Andarabani]. *Pismennye pamiatniki Vostoka. Istoriko-philologicheskie issledovaniia. Ezhegodnik 1973 — Written monuments of the East. Historical — philological researches. Yearbook 1973*, 204–212 [in Russian].
- 5 Rukopis 2387. (1979) Leningradskoe otdelenie Instituta vostokovedeniia AN SSSR. — 137 p. [Manuscript 2387. Leningrad branch of institute of Oriental Studies AN, 137 p.]. PPV [in Russian].
- 6 Zvegintsev, V.A. (1958). *Istoria arabskogo yazykoznanii. Kratkii ocherk [History of arabic linguistics. Short essay]*. Moscow: MSU [in Russian].
- 7 Khalidov, B.Z. (1965). Zamakhshari [Zamakhshari]. *Semitskie yazyki. Materiali I konferentsii po semitskim yazykam — Semitic Languages. Materials of first conference about semitic Languages*, 2, 296 [in Russian].
- 8 Akhmediani, V.G. (1981). Arabskoe yazykoznanie srednikh vekov [Arabic linguistics of middle century]. *Istoriia lingvisticheskikh uchenii. Srednevekovyi Vostok — History of linguistic teachings. Medieval East*, 323 [in Russian].
- 9 Zeidan, Dzihridhi. (1967). *Tarikh adab al-luga al-arabiia (arab tilinde) [Tarikh adab al-luga al-arabiua] (on arab language)*. Beirut.
- 10 Poppe, N.N. (1938). *Monhol'skii slovar «Mukaddimat al-adab» [Mongol dictionary «Mukaddimat al-adab»]*. Moscow–Leningrad: AN SSSR [in Russian].
- 11 Nadzhip, E.N. (1957). *Rehiony i etapy formirovaniia tiurkskikh pismennikh yazykov i literatur [Regions and stages of the formation of Turkish written Languages and literatures]*. Turkestan: Turan [in Russian].